

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİ**

Fakültə: İqtisadiyyat və idarəetmə
İxtisas: Mühasibat uçotu və audit
Kafedra: Mühasibat uçotu və audit
Kurs: IV
Qrup: 330
Fənn: Audit

**“ Məhsul satışının auditi ”
mövzusunda**

R E F E R A T

Müəllim:

i.ü.f.d Cabbarov Ayatulla

Tələbə:

Cəfərov Kənan

Məhsul satışının auditi

Giriş.....	3
1.Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin auditinin məqsəd və vəzifələri.	4
2.Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazası.....	7
3.Məhsul istehsalı, satış və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar auditinin məlumat mənbələri və metodikası.....	9
4.Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	17
Nəticə.....	20
Ədəbiyyat siyahısı.....	22

Giriş

Müəssisələrdə məhsul satışı göstəriciləri bilavasitə satış faktının yaranması, yəni satılan əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsi vaxtı hesab olunur.

Məhsulların (iş və xidmətlərin) və malların satışından məfəət (zərər) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş vergilər digər məcburi ödənişlər nəzərə alınmadan qüvvədə olan qiymətlərlə məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından gələn gəlirə onlar və satışına çəkilən xərclər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda müəyyən edildiyinə görə müəssisələrdə satışından gəlirin müəyyən edilməsinin aşağıdakı formaları müəyyən olunmuşdur:

1. Satışdan gələn gəlir müəssisənin təsərrüfat xüsusiyyətlərindən və bağlanmış müqavilənin şərtlərindən asılı olaraq ya satılmış (yəni nağdsız hesablaşma zamanı cari hesabına ödəniş sənədləri əsasında daxil olan məbləğlər üzrə və ya nağd hesablaşma zamanı müəssisənin kassasına daxil plan məbləğlər üzrə) dəyəri ödənilmiş məhsullara, işlərə, xidmətlərə görə;

2. Yüklənib alıcılara göndərilmiş məhsullara, mallara, təhvil verilmiş işlərə, görülmüş xidmətlərə görə ödəniş sənədləri alıcıya (sifarişçiyə) təqdim edildikdə müəyyən edilir.

Hesabat ilində aşkar edilmiş, lakin keçmiş illərin əməliyyatlarına aid olan mənfəət, yaxud zərər hesabat ilinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə daxil edilir.

Məhsul satışı ilə əlaqədar auditor 46 № - li “Məhsul (iş, xidmət) satışı”, 40 № - li “Hazır məhsul”, 50 № - li “Kassa”, 51 № - li “Hesablaşma hesabı”, 62 № - li “Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar”, 64 № - li “Alınmış avanslar üzrə

hesablaşmalar” hesabında əks olunmuş mühasibat uçotu əməliyyatları ətraflı yoxlamalıdır.

Məhsul satışı göstəricilərinin audit yoxlamasında bilavasitə satışla əlaqədar olan kommərsiya xərclərinin uçotda əks olunması da yoxlanılmalıdır. Kommərsiya xərcləri məhsul satışı ilə əlaqədar sərf olunan xərclər olmaqla istehsal maya dəyəri ilə birlikdə hazır məhsulun tam maya dəyərini təşkil edir. Burada auditor xüsusilə mühasibat uçotu yazılışında əks olunmuş göstəricilərin kommərsiya xərclərinə aid edilməsinin düzgünlüyünü müəyyən etməlidir.

1.Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin auditinin

məqsəd və vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisə, təşkilat və xidmət sahələri öz ahəngdar iş rejimini təmin etmək və təkrar istehsala qatılmaq üçün istehsal proqramına uyğun olaraq məhsul (iş və xidmətlər) istehsal etməli və satmalıdır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) əsas mexanizmi isə ehtiyatlar və resurslardan səmərəli istifadə etməklə qarşıya qoyulan öhdəlik-tapşırıqları yerinə yetirməkdir. Hər bir məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) müvafiq məsrəflər tələb edir. Müəssisənin səmərəli fəaliyyəti də həmin məsrəflərin istehsal olunan məhsul vahidinə düşən məbləğindən asılıdır. Yəni, hər məhsul vahidinin istehsalına və satışına (texnoloji normalar gözlənilməklə) nə qədər az məsrəf edilərsə, müəssisə bir o qədər çox gəlir və mənfəət əldə edə bilər.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışı və onlara çəkilən məsrəflər müəssisənin istehsal, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən sintetik göstəricilərinin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Yəni, müəssisənin məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışından əldə edilən

gəlirlər, məhsulun maya dəyəri, mənfəət, rentabellik və digər mühüm göstəricilər məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışının nəticələri ilə birbaşa əlaqəlidir. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışı və məsrəflər özü bütövlükdə kompleks göstəricidir. Daha doğrusu, bu məsələlərin təhlili, qiymətləndirilməsi kompleks yanaşma tələb edir. Qeyd etdiyimiz kimi, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) birbaşa məsrəflərlə bağlıdır və onların nəticələri isə satışdan əldə olunan gəlirlə qiymətləndirilir. Ona görə də məhsul istehsalı və satışı, onlara çəkilən məsrəflərin təhlili-qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertiza işinin ən vacib obyektlərindən biri hesab edilməlidir.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərlərin auditi dedikdə, məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı olan kompleks xərclərin istehsal olunmuş məhsulun hər vahidinə nisbətinin qiymətləndirilməsi kimi başa düşülür. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflər, yalnız nemətlər istehsalında yox, həmçinin yerinə yetirilən iş və xidmətləri də əhatə etməlidir. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməlidir. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin auditinin qarşısında bir sıra məsələlər durur:

- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və onlara çəkilən məsrəflərin qanunverici və normativ hüquqi aktlara uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışı üzrə qəbul olunmuş plan-tapşırıqların, öhdəliklərin reallığı və onların yerinə yetirilməsi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müvafiq standartlara uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışından əldə olunan gəlirin tərkibinin məzmun baxımından sabitliyinin qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışının müvafiq dövrə qalığının inventarlaşdırılması;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışına çəkilən məsrəflərin təhlil edilməsi, ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və onların istehsala cəlb olunmasına dair müvafiq tədbirlərin hazırlanması;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və çəkilən məsrəflərin ayrı-ayrı növlər üzrə kalkulyasiya olunması, məhsul növlərinin rentabelliyyətinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və onlara çəkilən məsrəflərin düzgün bölüşdürülməyə dəyərinə daxil edilməsinin qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışının uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və sair.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin auditinin qarşısında duran məsələlərin həll olunması üçün auditor aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

- auditor məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərin xərc maddələri üzrə üfqi və şaquli təhlilini aparmalı, onların dinamik

- inkişaf tempini müqayisə etməli;
- məsrəflərin quruluşu və onların ümumi məsrəflərin tərkibində xüsusi çəkisini müəyyən etməli və onun maya dəyərinə təsiri dərəcəsini qiymətləndirməli;
 - məhsul istehsalına və satışına çəkilən dəyişən və sabit xərcləri təhlil etməli, qiymətləndirməli;
 - məhsul istehsalı və satışı üzrə debitor və kreditor qalıqlarının müvafiq dövrə inventarlaşdırılmasını aparmalı, onların ödənilməsi vəziyyətini müəyyənləşdirməli;
 - sexlərdə və anbarlarda hazır məhsul və onların saxlanma vəziyyətini müşahidə etməli və qiymətləndirməli;
 - məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müəyyən standartlara uyğunluğunu müəyyən etmək üçün laborator analizindən istifadə etməli və qiymətləndirməli;
 - məhsul istehsalı və satışı üzrə bağlanmış müqavilə-öhdəliklərin qiymət taariflərini nəzarətdən keçirməli və buradakı mövcud kənarlaşmaları qiymətləndirməlidir.

2.Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazası

Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin normativ hüquqi bazasına Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin təlimat və tövsiyə məktubları, ayrı-ayrı nazirlik, baş idarə və təşkilatların əsasnamələri, təlimat məktublardır. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərə dair əməliyyatlar müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən sintetik göstəricilərin formalaşmasında mühüm rol oynadığı üçün onlar auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazasının tərkib hissələrinə həmçinin aşağıdakılar da aiddir: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 4 fevral 2002-ci il tarixli 19 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatların xərclər smetasının

və ştat cədvəlinin maliyyə orqanlarında qeydiyyatdan keçirilməsi» qaydaları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli I-94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı» və onun tətbiqinə dair təlimatın III bölməsi - İstehsala məsrəflər, IV bölməsi - Hazır məhsul, mallar və satış; büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərin xərclər smetasının icrası üzrə uçotuna dair təlimatın 8-ci bölməsi - Xərclər, 11-ci bölməsi - Məhsul satışı, 12-ci bölməsi - Gəlirlər; Büdcə, idarə, müəssisə və təşkilatlarda mühasibat hesabları və onların tertibatına dair qaydaların 4-cü bölməsi, xərclər smetasının icrası balansı 1 sayılı forma, 6-cı bölməsi - Xərclər, 9-cu bölməsi - Məhsul satışı və gəlirlər, 10-cu bölməsi - Əsaslı tikintiye məsrəflər; Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixində I-153 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Gəlirlərdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin mühasibat uçotunda əks olunması»na dair təlimat.

Qeyd olunan normativ hüquqi sənədlər məhsul istehsalının norma və normativlərini müəyyənləşdirir. Məhsul satışının bu və ya digər formada birbaşa (və ya dolayısı ilə) müxtəlif taariflər vasitəsilə tənzimləyir, məsrəflərin tərkibini, strukturunu müəyyənləşdirməklə, maya dəyərinə daxil ediləcək və maya dəyərindən çıxılmalı xərcləri müəyyənləşdirməklə yanaşı, bu proseslərin uçota alınma qaydalarını və vergi sistemini qiymətləndirir. Belə ki, istehsalın spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ayrı-ayrı sahələrdə məhsul istehsalına sərf edilən material ehtiyatları xüsusi norma və normativlərə əsasən hesablanır. Bu norma və normativlər həmin sahələrin baş idarə və təşkilatları tərəfindən təsdiq edilir. Audit yoxlama-ekspertiza işi aparılarkən norma və normativlərin gözlənilməsi (buna bir çox hallarda

standartlar da deyilir) qiymətləndirilməlidir. Məhsul istehsalında daxili standartlar mövcud olmadıqda bu sahədə beynəlxalq standartlara istinad edilməlidir. Məhsul satışında iki formadan istifadə olunduğu üçün audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu sahəyə iki mövqedən yanaşılması tələb olunur: dövlətin müəyyənləşdirdiyi taariflər, tələb-təklif əsasında sərbəst bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində formalaşan qiymətlə məhsul satışı. Bir sıra istehsal və xidmət sahələri (o cümlədən nəqliyyat, su, elektrik enerjisi), həmçinin dövlətin inhisarında olan digər sahələr üzrə məhsul satışı Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərən Taarif Şurası tərəfindən tənzimlənir. Bu Taarif Şurası mütəmadi olaraq bir çox sahələrdə istehsal olunan məhsulların, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin taarif qiymətlərini bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırır və müvafiq dəyişikliklər edir. Bununla yanaşı bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tələblərinə uyğun olaraq əksər istehsal və xidmət sahələrində istehsal olunmuş məhsulların qiyməti tələb və təklifə uyğun olaraq istehsalçı və istehlakçı arasında şifahi və ya yazılı formada (müqavilə əsasında) reallaşdırılır.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərə dair əməliyyatları yoxlayan zaman bu kimi məsələlərə normativ hüquqi aktların tələbi baxımından onların taariflərə əməl olunmasını qiymətləndirməlidir. Məsərəflərin tərkib hissəsi, struktur quruluşu, xərclərin və məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 fevral 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatların xərclər smetasının və ştat cədvəlinin maliyyə orqanlarında qeydiyyatdan keçirilməsi qaydaları»na, «Gəlirlərdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin mühasibat

uçotunda əks olunması»na dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixli təlimatına, «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqi»nə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının II-III-IV bölmələrinin tələblərinə uyğun olaraq tənzimlənir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) dair məsrəflərin strukturunu, tərkib hissələrini, bununla bağlı uçot əməliyyatlarını müəyyənləşdirən zaman bu normativ hüquqi aktların tələblərinə istinad etməlidir.

3.Məhsul istehsalı, satış və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar auditinin məlumat mənbələri və metodikas

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərə dair əməliyyatların auditinin səmərəli təşkili üçün, yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəliliyi məhsul istehsalının, satışın və məsrəflərə dair məlumatların dəqiqliyindən, dolğunluğundan və çoxçeşidli informasiya mənbəyindən asılıdır. Belə ki, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) özü mürəkkəb texnoloji prosesə malik olmaqla yanaşı, bir neçə mərhələlərdən keçir. Burada kəmiyyət, keyfiyyət ölçüləri gözlənilməli, norma və normativlərə əməl olunmalı, məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq istehsal olunmuş məhsul müvafiq standartlara cavab verməlidir. İstehsal olunmuş məhsulun satışı, onların kəmiyyət və keyfiyyət baxımından standartlara uyğun olmasından asılıdır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlamasında bir sıra mühüm göstəricilər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunların da sonluğu kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri

ilə tamamlanır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) qiymətləndirilməsində istehsal olunmuş məhsulun natura və çeşidləri də əhəmiyyət kəsb edir. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərə dair informasiyaları bir neçə istiqamətlərə bölmək olar:

- istehsal prosesi ilə bağlı məlumatlar;
- hazır məhsulların hərəkətinə dair məlumatlar;
- yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil verilməsi, hazır məhsulların yüklənməsi və göndərilmiş malların satışına dair məlumatlar;
- məhsul satışından əldə edilən pul gəlirlərinə dair məlumatlar;
- məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) çəkilən ümumi məsrəflər;
- məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası;
- məhsul istehsalına, satışı və məsrəflərə dair uçot-hesabat məlumatları.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) prosesinə dair məlumatlar yoxlama-ekspertiza üçün ilkin məlumatlardır. Yeni, burada məhsul istehsalı ilə birbaşa məşğul olan bölmələr, yerinə yetiriləcək xidmət üçün fərdi qaydada açılmış sifarişlər məlumat mənbəyi ola bilər.

Məhsul istehsalı üçün sərf olunmuş mal-material qiymətlilərinin ilkin prosesdə müvafiq norma, normativlər və əsasən müvafiq standartlara uyğun silinməsi araşdırılmalıdır. Bu zaman ilkin məlumat mənbəyi kimi, məhsul istehsalına verilmiş sifarişlər, öhdəliklər və onların yerinə yetirilməsi üçün anbardan silinmiş mal-material qiymətlilərinə dair qaimələr öyrənilməlidir. Hazır məhsulların hərəkətinə dair məlumatlar dedikdə, istehsal olunmuş məhsulun anbara təhvil verilməsi, saxlanması və yüklənilib göndərilməsi

nəzərdə tutulur. Bunun üçün informasiya mənbəyi kimi mühasibat uçotunun hesablər planının 43 sayılı «Hazır məhsul» sintetik hesabının debet, kreditindən, anbar uçotunun mədaxil-məxaric yazılışlarından, sifarişçilərlə bağlanmış müqavilə və öhdəliklərin məlumatlarından istifadə etmək mümkündür.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışı və məsrəflərə dair əməliyyatların növbəti mərhələsi - yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil verilməsi, hazır məhsulların yüklənməsi və göndərilmiş malların satışına dair məlumatlardır. Bu sahədə audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələrinə iş və xidmətlərin təhvil verilməsi, təhvil-təslim aktları, malların yüklənməsinə dair anbarda tərtib olunan qaimələr, hazır məhsulun hərəkətinə dair analitik uçotunu xarakterizə edən anbar uçotunun kartoçkaları, hesab fakturalar, mal-nəqliyyat qaimələri, alıcı və satıcı təşkilatlar arasında bağlanmış müqavilələr və mühasibat uçotu planının 45 sayılı «Yüklənmiş mallar» adlı sintetik hesabının debet və kredit məlumatları aiddir.

Məhsul satışı və onlardan əldə edilən pul gəlirlərinin audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri 46 sayılı «İş və xidmətlər satışı», 62 sayılı «Alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmalar», 50 və 51 sayılı «Kassa və hesablaşma hesablari» nin debet və kredit məlumatlarından istifadə edilə bilər.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışına dair çəkilən məsrəflərin audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri mühasibat hesablari planının 20 sayılı «Əsas istehsal», 23 sayılı «Köməkçi istehsalat», 25 sayılı «Ümum istehsalat xərcləri», 26 sayılı «Ümumtəsərrüfat xərcləri» adlı hesablari debet və kredit məlumatları, müəssisənin 1 sayılı hesabatı olan balansının müvafiq maddələri, mənfəətə dair vergi bəyannaməsinin xərclər bölməsində

məsərəflərin strukturuna dair məlumatlar, lazım gəldikdə isə ayrı-ayrı xərc maddələrinin müvafiq sintetik hesablarının ümumi və analitik məlumatları, əmək haqqının hesablanıb ödənilməsi, əsas vəsaitlərin amortizasiyası, nəqliyyat xərcləri, elektrik enerjisinin sərfi, sair maddələrdə cəmləşən xırda təsərrüfat xərclərindən istifadə edilə bilər.

Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasında istifadə oluna bilən məlumatlar və onların mənbələri hər bir məhsulun maya dəyəri üçün hazırlanmış kalkulyasiya xərcləridir. Daha doğrusu, məhsul çeşidinin hər bir növünə sərf ediləcək məsərəflərin detallaşdırılmasına dair hazırlanmış plan-tapşırıq yoxlama-ekspertiza üçün məlumat mənbəyi ola bilər.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və onlara çəkilən məsərəflərin uçot-hesabat sənədlər kompleksi zəngin və çoxşaxəlidir. Bura daxildir: mühasibat uçotu məlumatları, Statistika Komitəsinin hazırlayıb təsdiq etdiyi statistik hesabat, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş maliyyə hesabatları və vergi bəyannamələri. Həmin uçot-hesabat və statistik formalarda sintetik göstəricilər öz əksini tapır. Ona görə də məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və məsərəflərə dair əməliyyatların yekun sintetik göstəriciləri müqayisə olunan zaman informasiya mənbələri kimi aşağıdakılar istifadə olunur: müəssisənin 1 saylı hesabatı olan balans məlumatları və bu balans əlavə olunan «Müəssisənin, təşkilatların vəsaitlərinin tərkibi və onların yaranması» haqqında, 2 saylı «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi» haqqında hesabat, «Müəssisənin xüsusi kapitalı və fondlarının hərəkətinə dair» 5 saylı «Xüsusi hesabat», mühasibat uçotu hesablar planınının 20 saylı «Əsas istehsal», 21 saylı «Öz istehsalının yarımfabrikatları», 23 saylı «Köməkçi istehsalat», 25

sayılı «Ümumistehsalat xərcləri», 26 sayılı «Ümumtəsərrüfat xərcləri», 40 sayılı «Hazır məhsul», 45 sayılı «Göndərilmiş mallar», 46 sayılı «Məhsulların, iş və xidmətlərin satışı», 50 sayılı «Kassa», 51 sayılı «Hesablaşma hesabı», 62 sayılı «Alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmalar» adlı sintetik hesabların debet və kredit məlumatları, onların analitik məlumatlarını əks etdirən 1-2-3-4-10-11-15-17 və sair jurnal-orderlər və onların dövriyyə cədvəllərinin məlumatları.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və məsrəflərə dair əlavə məlumatlar üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin təsdiq etdiyi 1-IF sayılı «Müəssisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti» haqqında hesabatın və 1 sayılı «Malların istehsalı, yüklənməsi (göndərilməsi) və göstərilmiş xidmətlər» haqqında hesabatların məlumatlarından da istifadə etmək olar.

Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər auditinin metodikası: Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların yoxlanıb ekspertiza edilməsi qaydaları, burada istifadə olunan üsullar və tətbiq olunan mexanizmlər başa düşülür.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflər audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektini hesab edilir. Ona görə də müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar mövcud vəziyyətdən və audit sifarişindən asılı olaraq başdan-başa seçmə üsulu ilə və yaxud tematik qaydada yoxlanıla bilər. Yoxlama formasından asılı olaraq yoxlama-ekspertiza işində tətbiq oluna biləcək üsul və

yoxlama metodikası da müxtəlif ola bilər. Lakin bütün hallarda auditor yoxlama strategiyasını müəyyənləşdirən zaman bir sıra prinsiplial məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır. Yeni, məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar və onların qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olması, bu istiqamətdə mövcud kənarlaşmalar yoxlama-ekspertizanın tədqiqat obyektı olmalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu və ya digər prinsiplial məsələlərin həlli üçün auditor müvafiq yoxlama proqramı tərtib edən zaman onu aşağıdakı hissələrə bölə bilər:

- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza prosedur qaydaları və onların yoxlama metodikası;
- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri.

Yoxlama-ekspertiza zamanı məhsul istehsalı prosesinin təşkilinin Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi aktlarına uyğun olaraq aparılması, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışı zamanı mövcud qaydaların gözlənilməsi, dövlət taarif sisteminin tətbiqi səviyyəsi öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Bir qayda olaraq hər bir növ məhsulun maya dəyərinin, kalkulyasiyası aparılır. Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası ona çəkilən məsrəflərin hər bir məhsul vahidinə düşən miqdarı ilə ölçülür. Maya dəyərinin kalkulyasiya edilməsində norma və normativlərin, birbaşa və müstəqim xərclərin, idarəetmə və sair qaimə xərclərinin bilavasitə məhsulun

maya dəyərinə düzgün daxil edilməsinin qanunauyğunluğu müəyyənləşdirilməlidir. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işlərində məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar nəzərdən keçirilən zaman Azərbaycan Respublikasında bu sahədə qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinin gözlənilməsi qiymətləndirilməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflər əməliyyatı kompleks xarakter daşdığı üçün onların audit yoxlama-ekspertizasında da kompleks yanaşma tələb olunur. Daha doğrusu, məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərə audit qiyməti, qanunauyğunluqları xarakterizə edən əlaqələndirici göstəricilər vasitəsilə verilməlidir. Belə ki, məhsul istehsalının artması və ya azalması ona uyğun olaraq məhsul satışının proporsional şəkildə artması və ya azalması, satışdan əldə edilən gəlirlərin artım proporsionallığı və bu proporsionallıqda məsrəflərin bütövlükdə rolu və hər bir məsrəf elementinin əhəmiyyəti qiymətləndirilməlidir. Məsələn, əgər cari təsərrüfat ilində müəssisənin (təşkilatın) məhsul istehsalı, nəzərdə tutulmuş istehsal programından 12 faiz artıq olmuşdursa və əgər qeyri-adi proseslər baş verməmişdirsə, təbii ki, məhsul satışı 12 faiz artmalı, məhsulun istehsalına və satışına çəkilən məsrəflər də 12 faiz artmalı, istehsal və satışdan əldə edilən gəlirlər də proporsional olaraq artmalıdır. Əgər bu artım tempi arasında müxtəlif fərqlər yaranarsa, yəni, məhsul istehsalı 12 faiz artdığı halda, satış 5 faiz artırsa və onlara çəkilən məsrəflər 20 faiz artarsa təbii ki, bunlar arasında qanunauyğunluq pozulmuş hesab olunur. Bunun da nəticəsi olaraq müəssisənin fəaliyyətinin yekun nəticələrini xarakterizə edən gəlir, mənfəət və rentabellik arasında olan qanunauyğunluq pozulmalıdır. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərə dair əməliyyatların audit yoxlama-

ekspertizası ilk növbədə bu göstəricilər arasında optimal əlaqəni müəyyənləşdirməli və qanunauyğunluqların pozulmasının obyektiv və subyektiv səbəblərini aydınlaşdırmalıdır. Təbii ki, burada qanunauyğunluqların pozulmasında subyektiv səbəblərlə yanaşı, obyektiv səbəblər də, yeni istehsal texnologiyasının dəyişməsi, xammal və materiallarda, istehsal ehtiyatlarında baş verən qiymət dəyişiklikləri, təbii fəlakətlər və digər hallar da ola bilər. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin optimal əlaqəsini müəyyənləşdirmək və baş vermiş pozuntuların qiymətləndirilməsi üçün audit yoxlama-ekspertiza işlərində iqtisadi təhlilin və onun tərkib hissəsi olan maliyyə təhlilinin metod və üsullarından geniş istifadə edilməlidir. Bu zaman sadə arifmetik hesablamalar, müqayisə üsullarına geniş yer verilməklə, bir neçə təsərrüfat ilinin dinamikasına da nəzər salmaq mümkündür. Bütün bunlardan sonra məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərdə baş vermiş kənarlaşmaları sənədlərlə təsdiq etmək və müvafiq audit qiymətləndirilməsi üçün əməliyyatların detallar üzrə yoxlanılması aparılmalıdır. Daha doğrusu, kənarlaşmalar daha konkret faktlarla təsdiq olunmalıdır. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin detal yoxlama metodikası fərqlidir. Bir qayda olaraq məhsul istehsalının auditini bir neçə mərhələlərdə aparılmalıdır:

- məhsul istehsalında texnoloji proseslərin gözlənilməsinin auditini;
- məhsul istehsalına sərf olunan material və istehsal ehtiyatlarının normalarına əməl olunması;
- məhsul istehsalında kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə əməl olunması;
- məhsul istehsalının sənədləşməsi, uçot və hesabat işlərinin vəziyyəti.

Məhsul istehsalında texnoloji proseslərin gözlənilməsinin auditoru aparılan zaman bir çox hallarda kənar auditorun rəyindən istifadə edilir. Yəni, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) spesifik xüsusiyyətdən asılı olaraq mürəkkəb texnoloji quruluşa malik olur. Burada həmin sahənin mütəxəssisinin rəyinə ehtiyac vardır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza zamanı məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) kəmiyyət və keyfiyyət baxımından standartlara uyğun olması qiymətləndirilən zaman Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının təsdiq etdiyi milli audit standartlarına uyğun olaraq həmin sahənin ekspert səlahiyyətlərinə malik olan mütəxəssisləri dəvət edilməlidir. Dəvət olunmuş mütəxəssis auditorun tapşırığına əsasən istehsal prosesində baş vermiş kənarlaşmaların səbəbini aydınlaşdırmalı və müvafiq nəticə arayışı təqdim etməlidir. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlama-ekspertizası zamanı sərf edilmiş materialların norma və normativlərdən kənarlaşmasını qiymətləndirmək üçün bir çox hallarda laborator analizindən də istifadə oluna bilər. Belə ki, auditor bu məsələni dəqiqləşdirmək üçün istehsal olunmuş məhsulun nümunəsini rəsmi qaydada müvafiq texniki vasitələrə malik olan laboratoriyalara göndərməklə, onun cavabı haqqında əldə edilmiş rəyə əsasən bu sahədə baş vermiş kənarlaşmaları qiymətləndirə bilər. Bununla yanaşı, həmin vasitə ilə istehsal olunmuş məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisinə də cavab tapmış olar. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) auditinin ən vacib məqamlarından biri də istehsal prosesində baş vermiş əməliyyatların uçota alınmasıdır. Bu zaman mühasibat uçotu hesablar planının 37 sayılı «Məhsul buraxılışı», 40 sayılı «Hazır məhsul», 41 sayılı «Mallar», 45 sayılı «Yüklənmiş mallar» adlı

hesabların sintetik və analitik göstəricilərindən istifadə etməklə, istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) hazırlanması, anbara daxil edilməsi, satış üçün yüklənməsi hərəkətinin uçota alınması vəziyyəti yoxlanılır. İstehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) hərəkəti üzrə yuxarıda qeyd etdiyimiz hesablar arasında müəyyən fərqlər meydana çıxarsa, auditor bu fərqləri daha dəqiq olaraq ilkin sənədlərlə üzləşdirməlidir. Belə yoxlamalar bir qayda olaraq seçmə üsulu ilə aparılır. Əgər əməliyyatlarda ciddi kənarlaşmalara, nöqsanlara yol verilməsi aşkar edilərsə, bu zaman məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) bütövlükdə tematik olaraq başdan-başa yoxlanılır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlama-ekspertiza işinin tamamlayıcı mərhələsi məhsul həcmi xarakterizə edən sintetik göstəricilərin müvafiq maliyyə və statistik hesabatlarda doğru və düzgün olaraq öz əksini tapmasının qiymətləndirilməsidir.

Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlama-ekspertizasında meydana çıxan bəzi vacib məqamlara məhsul satışı və məsrəflərin detal yoxlanması nəticəsində cavab tapmaq olar. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı mühasibat uçotu hesablar planında 46 sayılı «Məhsul, iş və xidmətlər satışı» adlı sintetik hesabda öz əksini tapır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışına dair aşağıdakı bir sıra vacib məsələlərə də diqqət yetirməlidir, o cümlədən istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) qiymətləndirilməsində dövlət taariflərinin tətbiqi vəziyyəti, hazır məhsulun qiymətləndirmə metodikası, yüklənmiş, alıcı və podratçı təşkilatlara göndərilmiş malların hərəkətinin uçotunun vəziyyəti, məhsul

istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışından əldə edilən gəlirin düzgün və vaxtında mədaxil edilməsi, anbarda olan hazır məhsulun uçotunun vəziyyəti, hazır məhsulun inventarlaşmasının nəticələrinin mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışında əlavə dəyər vergisinin düzgün hesablanması və kommersiya xərclərinin vəziyyəti. Bir qayda olaraq məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) dair əməliyyatlar seçmə üsulu ilə yoxlanılır. Əgər audit yoxlama-ekspertizası zamanı məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışı zamanı müvafiq kənarlaşmalar müəyyənləşdirilərsə, bu zaman kənarlaşmaların konkret faktlarla öz təsdiqini tapması üçün ilkin sənədlərə müraciət olunmalıdır. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışında ilkin sənədlər məhsulun göndərilməsi haqqında bağlanmış müqavilələr, məhsul satışında tətbiq edilən taariflər, məhsulun göndərilməsi üçün nəqliyyat qaimələri, məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) təhvil-təslim aktları və sair ola bilər.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara dair məsrəflər audit yoxlama-ekspertiza işlərinin vacib tədqiqat obyektlərindən biridir. Çünki, məsrəflər müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinə, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə birbaşa təsir edən amildir. Məsrəflərin obyektiv və subyektiv qaydada artması və yaxud azalması müəssisənin perspektiv inkişaf planlarına da təsir göstərir. Buna görə də məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflər bir neçə istiqamətdən audit yoxlama-ekspertizasına cəlb edilməli, təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir. Təcrübədə məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin ekspertizadan keçirilib qiymətləndirilməsi meyarları aşağıdakılardır:

- məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən ümumi məsrəflərin həcmnin istehsal olunmuş məhsulun həcminə nisbəti;
- hər məhsul vahidinə çəkilən məsrəflər (buna bəzən maya dəyərinin kalkulyasiyası da deyilir);
- bir manatlıq məhsulun tərkibində məsrəflərin xüsusi çəkisi;
- əmtəəlik məhsulun hər manatına düşən məsrəflərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- istehsal xərclərinin struktur quruluşunun qiymətləndirilməsi;
- məsrəflərin üfqi və şaquli təhlili, qiymətləndirilməsi;
- ayrı-ayrı xərc maddələrinin ümumi xərclərin tərkibində xüsusi çəkisi və onlarda dinamik dəyişiklik.

Məhsul istehsalı, satışı, onlara çəkilən məsrəflərin yuxarıda qeyd etdiyimiz meyarlar üzrə təhlili və qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin zəngin metodlarından istifadə edilməklə aparılır. Bu meyarlardan istifadə etməklə məsrəflərin ardıcıl qiymətləndirilməsi yoxlama-ekspertiza işində qəbul edilmiş öhdəlikdən, tapşırıqdan, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin spesifik xüsusiyyətindən asılıdır. Bütün bunlarla yanaşı bir qayda olaraq məsrəflər amilinin audit yoxlama-ekspertizasının qiymətləndirilməsi məsrəflərin struktur tərkibindən, onların üfqi və şaquli təhlilindən başlayır. Burada əsas məqsəd ümumi sintetik göstəricilərdən analitik göstəricilər və faktlara doğru hərəkət etməkdir. Əgər burada müvafiq kənarlaşmalar aşkar edilərsə və yaxud faktiki məsrəflər ilə istehsal və satılmış məhsul göstəriciləri arasında nisbətlərin pozulması aşkar edilərsə, bu zaman həmin faktlar analitik göstəricilərlə əsaslandırılmalı və ilkin məlu-

matlar hadisələrin baş verməsini təsdiq edən sənədlərlə aydınlaşdırılmalıdır.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin qiymətləndirilməsi üçün mühasibat uçotu hesablar planınının 20 sayılı «Əsas istehsal», 21 sayılı «Öz istehsalı olan yarımfabrikatlar», 23 sayılı «Köməkçi istehsal», 25 sayılı «Ümumistehsal xərcləri», 26 sayılı «Ümumtəsərrüfat xərcləri», 28 sayılı «Istehsalda zay məhsul», 29 sayılı «Xidmətedici istehsal və təsərrüfatlar», balans hesablarının sintetik və analitik uçot məlumatları üzləşdirilib müqayisə edilməlidir.

4.Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Istehsal olunmuş məhsul, onun satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılması yoxlama işlərində axırncı mərhələ sayılır. Bunu həmçinin də, məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin audit yoxlama-ekspertizasının aşkar etdiyi nöqsanların, çatışmamazlıqların qiymətləndirilməsi mərhələsi də saymaq olar. Bu mərhələdə qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə zidd olan əməliyyatların və istehsal münasibətlərində qanuna uyğunluqların pozulması, resurslar arasında optimal əlaqə səviyyəsi və digər hallarda qiymətləndirilə bilər. Daha doğrusu, audit yoxlama-ekspertizası zamanı müəyyənləşdirilmiş kənarlaşmalar, onların aradan qaldırılması səviyyəsi məhz bu nəticələrin ortaya qoyulması, şərh edilməsi və onlara müxtəlif istiqamətlərdə məntiqi yanaşılmasından

çox asılıdır. Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertiza nəticələri yekunlaşdırılan zaman aşkarlanan nöqsanlar, qanunsuz əməliyyatlar və digər bu kimi hallar xarakterinə, təyinatına, iqtisadi məzmununa, qanunauyğunluqlara, təsir gücünə görə qruplaşdırılır və müvafiq metodikadan istifadə etməklə yekun nəticədə şərh edilir. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin əməliyyatları geniş çeşidli və əlaqəli əməliyyatlar olduğu üçün burada yoxlama-ekspertizası nəticəsində müəyyənləşdirilmiş kənarlaşmaların nəticə şərhində müxtəlif metodlardan istifadə edilməlidir. Ən əsaslısı isə odur ki, bu sahədə baş vermiş qanunauyğunluqların pozulması hallarının aradan qaldırılması sintetik göstəricilər arasında optimal əlaqənin tapılmasından və onlara təsir edən obyektiv və subyektiv amillərin qiymətləndirilməsindən asılıdır. Digər hallardan fərqli olaraq məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin audit yoxlama-ekspertizasının yekunlaşdırılması cari dövr ərzində faktiki göstəricilərin nəticələrinin müqayisəsi ilə başlanmalıdır. Yeni, faktiki məhsul istehsalı, onlara çəkilən məsrəflər və satışdan əldə edilən vəsait üzrə faktiki göstəricilər müqayisə edilməklə, onlar arasında qanunauyğunluğun inkişaf səviyyəsi müəyyənləşdirilib qiymətləndirilməlidir. Bundan sonra baş vermiş kənarlaşmalar aşağıdakı ardıcılıqla yoxlama-yekun aktının müvafiq bölməsində öz şərhini tapmalıdır:

- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər arasında optimal əlaqəyə təsir edən obyektiv və subyektiv amillər;
- məhsul istehsalının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə bağlı kənarlaşmalar, onlara təsir edən obyektiv və subyektiv amillər;
- məhsulun satışından əldə edilən gəlirlərdə qiymət və kəmiyyət amilləri;

- satışla bağlı olan xərclərin düzgün bölüşdürülməsi və maya dəyərinə düzgün daxil edilməsi;
- məhsula çəkilən məsrəflərin müxtəlif yönümdən qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı və satışla bağlı məsrəflərin struktur tərkibində baş verən dəyişikliklər;
- məhsul istehsalı və satışla bağlı məsrəflərin azaldılması yolları;
- məhsul istehsalı və satışın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair müvafiq təkliflər.

Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər arasında optimal əlaqələrə təsir edən obyektiv və subyektiv amillər çoxşaxəli və müxtəlifdir. Bura daxildir: istehsalın ahəngdarlığı, texnoloji qurğuların fiziki və mənəvi aşınması, istehsal prosesinin təşkilində boş dayanmalar, istehsal qurğularının tam gücündən istifadə olunmaması, məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müasir tələblər səviyyəsində olmaması, məhsul istehsalı və əmtəəlik məhsulun tələb və təklifə uyğun olmaması, bu sahədə güclü rəqabət məsələsi, məhsul istehsalında israfçılığa yol verilməsi, məsrəflərin düzgün bölüşdürülməsinə maya dəyərinə daxil edilməməsi, komplektləşdirici materialların meydana çıxması və s. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin müvafiq bölməsində şərh verilən zaman bu kimi amillər iqtisadi təhlilin metodlarından istifadə edilməklə müəyyənləşdirilməli və növbəti mərhələnin şərh üçün əsas yaradılmalıdır.

Məhsul istehsalı və satışından əldə edilən gəlirlərin artması və azalması əsasən iki amilin - qiymət və kəmiyyətin təsirindən meydana gələ bilər. Qiymət amili müəssisənin perspektiv fəaliyyətində önəmli sayıla bilməz. Qiymət amili əsasında əldə edilən gəlirlərin ömür müddəti çox da uzun deyil. Ona görə də

audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasında kəmiyyət amilinə, yeni məhsul istehsalı həcmnin artması və çeşidin genişlənməsi amilinə üstünlük vermək lazımdır. Satışla bağlı olan xərclərin düzgün bölüşdürülməsi maya dəyərinə daxil edilməsi vacibdir. Məhsula (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) çəkilən məsrəflərin maya dəyərinə daxil edilməsinin qiymətləndirilməsinə bir neçə mövqedən yanaşmaq məqsəddüğüdür. Çünki, maya dəyəri amili bir neçə sintetik göstəricilərə, o cümlədən gəlir və mənfəətə birbaşa təsir göstərir. Məhsul istehsalı və satışla bağlı olan məsrəflər audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılmasında əsas kimi ön plana çəkilməlidir. Çünki, məhsulun satışından əldə edilən gəlirlər, mənfəət və rentabellik göstəricilərinin səviyyəsi bilavasitə məsrəflər amili ilə bağlıdır. Məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı məsrəflərlə əlaqədar hazırlanan təkliflərin tətbiqi bu istiqamətdə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin son və həlledici mərhələsidir. Auditor yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar etdiyi çatışmamazlıqların, kənarlaşmaların, qanunsuzluqların aradan qaldırılması, istehsalın ahəngdarlığının artırılması, resursların optimal əlaqəsinin təmin edilməsi üzrə müvafiq təkliflər hazırlayıb tətbiqinə şərait yaratmalıdır. Bu barədə ya ayrıca nəticə-təklif proqramı və yaxud arayışın həmin bölməsində xüsusi qeydlər aparıla bilər. Auditor məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlarda böyük əhəmiyyət kəsb etməyən çoxsaylı çatışmamazlıqlar aşkar etdikdə, onları məzmununa görə qruplaşdırmalı, xüsusi reyestr tərtib etməli, yoxlama-yekun arayışında bu barədə qeydiyyat aparmaqla reyestri arayışa əlavə etməlidir. Xırda nöqsan və kənarlaşmalara yoxlama-yekun arayışında geniş şərh vermək audit yoxlama-ekspertizasında mənfəət kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən xırda nöqsan və

çatışmazlıqların şərhinə yoxlama-yekun arayışında həddən artıq yer verilməsi arayışın məzmununa mənfi təsir göstərməklə onu həddən artıq xırda məlumatlarla yükləyir və əsas məqsədi kölgədə qoyur. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı olaraq əməli təkliflər hazırlayıb icra edilməsi iki formada ola bilər. Birinci formada auditor məhsul istehsalı, məsrəflər və satışla bağlı yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun nəticələrinə görə sadəcə olaraq təkliflər hazırlayır və onu müəssisənin (təşkilatın) rəhbərinə, əmək kollektivinə təqdim edir. Digər halda isə auditor hazırlanmış təklif və rəylərin icrasında, tətbiqində iştirak edir. Audit yoxlama-ekspertiza nəticəsi üzrə hazırlanıb tətbiq ediləcək tədbirlərdə auditorun iştirakı əlavə audit xidməti kimi rəsmiləşdirilməlidir.

Nəticə

Auditor məhsul satışı ilə əlaqədar əlavə dəyər vergisi və maliyyə nəticəsinin düzgün müəyyən edilməsini yoxlamalıdır. Yoxlama nəticəsində ƏDV üzrə düzgün hesablanmama halları müəyyən edilərsə, onun səbəbləri müəyyən olunmalı və buraxılan nöqsan və səhv düzəldilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, büdcəyə vergilərlə

əlaqədar olan ödəmələri təmin etdikdən sonra qalan mənfəət məbləğinin, əgər təsisədiçi sənədlərdə digər ayırmalar nəzərdə tutulmamışsa, müəssisələr mənfəətin istifadə olunması ətyinatını özləri müəyyən edirlər.

Hesabat ilinin mənfəətinin həmin il ərzində istifadə olunması haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün mühasibat uçotu hesablar planında 81 № - li “Mənfəətin ifadəsi” hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Hesabat ilinin sonunda illik mühasibat hesabatı tərtib edilən dövrdə bu hesab bağlanır. Yəni 81 № - li “Mənfəətin ifadəsi” hesabında toplanmış məbləğdən dekabr ayının sonunda həmin hesabın krediti üzrə yekun yazılışları aparılmaqla 80 № - li “Mənfəət və zərər” hesabının debitinə silinir.

Auditor mənfəətinin təyinatı üzrə istifadə olunmasını Azərbaycan Respublikasının Vergi məcəlləsi, respublika hökumətinin formativ sənədləri, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi və müəssisənin təsisədiçisənədləri əsasında aparılır. Müəssisələrdə hesabat dövrünün balans mənfəəti (zərər) və onun istifadəsi balansda ayrıca əks etdirilir. Balansın passivində alınmış mənfəət və onun avans olaraq istifadəsi, bölüşdürülməmiş mənfəət, balansın aktivində isə faktiki alınmış zərər göstərilir. Balansın yekununa ancaq hesabat ilinin və keçmiş illərin ödənilməmiş zərəri və bölüşdürülməmiş mənfəəti daxil edilir.

Auditor mənfəətin təyinatı üzrə istifadə olunmasını yoxlayarkən müəssisənin mənfəətinin istifadə olunması, onun zərərlərinin bərpa olunması mənbələri, mənfəətin istifadəsində mülkiyyət sahiblərinin qərarlarının olması və həmin göstəricilərin mühasibat uçotu yazılışında düzgün əks olunmasına da diqqət verməlidir.

Məhsul (iş, xidmət) satışı üzrə hesablaşma sənədləri ödənilməsi üçün alıcıya təqdim olduqca, orada əsas olunmuş məbləğlər 46 № - li “Məhsul (iş, xidmət) satışı” hesabının kreditində 62 № - li “Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar” hesabının debitində əks olunur. Eyni zamanda alıcıya yüklənmiş məhsulun maya dəyəri 40 № - li “Hazır məhsul”, 45 № - li “Yüklənmiş mallar”, 20 № - li “Əsas istehsal”, və başqa hesabların kreditindən 46 № - li “Məhsul (iş, xidmət) satışı” hesabının debitinə silinir.

Məhsul satışından əldə edilən nəticələr hər ay 46 № - li “Məhsul (iş, xidmət) satışı” hesabından 80 № - li “Mənfəət və zərər” hesabına silinir.

Müəssisəyə məxsus olan əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları (ləğvi, silinməsi, əvəzsiz olaraq verilməsi və s.) əməliyyatları haqqında məlumatlar və

onların satışından maliyyə nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün 47 № - li “Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları” hesabı nəzərdə tutulmuşdur.

47 № - li “Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları” hesabının debetində xaric olmuş əsas vəsaitlərin ilk dəyəri, həmçinin əsas vəsaitlərin xaric olması (binaların, qurğuların, avadanlıqların sökülməsi və s.) ilə əlaqədar xərclər də əks etdirilir. 47 № - li “Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları” hesabının kreditində xaric olmuş əsas vəsait obyektlərinə xaricolma vaxtınadək hesablanmış köhnəmə məbləği və onun silinməsi ilə əlaqədar mümkün istifadə yaxud satış qiymətlərilə daxil olmuş material qiymətlilərinin dəyəri əks etdirilir. Əmlakın satılmasından əldə edilən pul məbləği yeni satılan əsas vəsaitlər üçün müəssisəyə çatması məbləğ 47 № - li “Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları” hesabının kreditində 76 № - li “Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar” hesabının debetində əks etdirilir.

47 № - li “Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları” hesabı üzrə debet (zərər) yaxud kredit (gəlir) qalığı cari hesabat dövründə 80 № - li “Mənfəət və zərər” hesabına, əvəzsiz olaraq verilməsi hallarında isə müəssisənin xüsusi vəsaitlərini uçota alan hesablara silinir.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.«Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, «Qanun», 1994.

- 2.«Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004.
- 3.«Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında» Əsasnamə. Bakı, 1995.
- 4.Andropov V.D. Praktičeskiy audit. Moskva, «Gkonomika», 1994
- 5.Antonov A.S. Orqanizaüie auditoraskoy deätelğnosti. «Buxqalterskiy uçet», №4, 1994
- 6.Abbasov I.M. Xarici ölkələrdə iqtisadi təhlilin xüsusiyyətləri. Bakı, «Sabah», 1996
7. www.Google.com
8. www.maliyye.az